

розвитку мистецьких жанрів релігійного характеру і широкому використанні релігійної спадщини і тематики в мистецтві, особливо образотворчому і музичному;
в збагаченні обрядовості і впливу її на повсякденне життя;
у відновленні архітектурної релігійної і, частково, світської спадщини;
стимулюванні і підтримці національної культури.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Горбаченко Г.Г. Релігія і культура / Г. Г.Горбаченко , В. І. Лубський, І.Д. Нілова – К.: КДК, 1996. – 236 с.
2. Колодний А. Релігійна духовність українців: вияви, постаті, стан / А.Колодний, Л. Филипович. – Львів: Логос, 1996. – 184 с.
3. Лоренц К. Обратная сторона зеркала / Конрад Лоренц. – М.: Республика, 1998. – 393 с.
4. Лотман Ю.М. Культура и взрыв / Юрий Михайлович Лотман – М., 1993. – 264 с.
5. Еленський В. В. Релігія. Церква. Молодь / В. В. Еленський, В.Н.Прибенесюк – К.: Вид-во А.Л.Д., 1996. – 160 с.
6. Суїменко Е. І. Культурне життя України в період соціально-економічних перетворень / Е. І. Суїменко., О. М. Семашко // Національна культура в сучасній Україні. – К.: Асоціація «Україна», 1995. – С. 322 – 335.
7. Яськів Б. І. Релігія в контексті генези української національної ідеї / Б.І.Яськів: Автореф. дис. ... к. філос. н. – 09.00.11. – релігієзнавство / Ін-т філософії НАН України. – К., 1996. – 24 с.
8. Козловски П. Культура постмодерна / Петер Козловски. – М.: Республика, 1997. – 240 с.
9. Ионин Л. Г. Социология культуры: путь в новое тысячелетие / Леонид Григорьевич Ионин – М.: Издательская корпорация «Логос», 2000. – 432 с.
10. Україна-2002. Моніторинг соціальних змін / [за ред. В. Ворони, М.Шульги]. – К.: Ін-т соціології НАНУ, 2002. – 668 с.
11. Українське суспільство 1992-2010. Соціологічний моніторинг / [за ред. В. Ворони, М.Шульги]. – К.: Ін-т соціології НАНУ, 2010. – 636 с.
12. Наумкіна С. М. Дихотомія взаємодії держави й церкви в сучасних суспільствах як показник їх цивілізованості / С. М. Наумкіна // Перспективи. Соціально-політичний журнал. – Одеса, 2013. - № 3(57). – С. 80-83.
13. Тасалов В.И. Между культурой и некультурой. Характеристика основных форм культурного процесса / Тасалов В.И. // Культура в современном мире: опыт, проблемы, решения. – Вып. 10. – Информкультура. – М., 1994. – С. 60-71.
14. Грабовець О. Релігія як соціальна технологія консолідації соціуму / О.Грабовець, Ю. Яковенко // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – К. – №3. – 2001.

Добролюбський Андрій Олегович – доктор історичних наук, професор кафедри історії України Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського»

УДК 159.9.01+165.745+17.022.1

ЦІННІСНІ ОРІЄНТАЦІЇ ФІЛОСОФІЇ ЖИТТЯ ВІЛЬГЕЛЬМА ДІЛЬТЕЯ

Аналізуються сутнісні підстави філософії життя Вільгельма Дільтея. Вивчається провідна роль душевного життя людини в пізнанні людської природи. Дається ціннісне обґрунтування бачення ролі філософії герменевтики в розвитку сучасної людини. Розглядається

розуміння Вільгельмом Дільтеєм взаємин між «Я» та предметним світом.

Ключові слова: ціннісні орієнтації, життя, філософія життя, філософська герменевтика, душа, душевне життя.

ЦЕННОСТНЫЕ ОРИЕНТАЦИИ ФИЛОСОФИИ ЖИЗНИ ВИЛЬГЕЛЬМА ДИЛЬТЕЯ

Анализируются сущностные основания философии жизни Вильгельма Дильтея. Изучается ведущая роль душевной жизни человека в познании человеческой природы. Дается ценностное обоснование видения роли философии герменевтики в развитии современного человека. Рассматривается понимание Вильгельмом Дильтеем взаимоотношений между «Я» и предметным миром.

Ключевые слова: ценностные ориентации, жизнь, философия жизни, философская герменевтика, душа, душевная жизнь.

VALUE ORIENTATIONS OF WILHELM DILTHEY'S PHILOSOPHY OF LIFE

The essential foundations of Wilhelm Dilthey's philosophy of life are analyzed. The leading role of human soul life in the knowledge of human nature is studied. The value substantiation of the vision of the role of hermeneutical philosophy in the development of modern man is given. Wilhelm Dilthey's understanding of the relationship between the "I" and the objective world is considered.

Keywords: value orientations, life, philosophy of life, philosophical hermeneutics, soul, soul life.

Філософія життя, родоначальником якої є Фрідріх Ніцше, сформувалася в другій половині XIX століття в Німеччині та Франції. До даного напрямку відносяться В. Дільтей, А. Бергсон, О. Шпенглер, Г.Зіммель і ряд інших філософів.

Початковий поштовх розвитку філософії життя дало осмислення ідей А. Шопенгауера, викладених в його сьогодні вже визнаним класичним трудом "світ як воля і вистава" [1]. Подання А. Шопенгауера про волю як основу світу, про світ як уявлення про життєву силу як детермінанти людського буття зробили істотний вплив на становлення філософії життя. Можна виявити, що для філософії життя відправною точкою мислення були не бог, дух, ідеї, а діючий людина".

В рамках даного напрямку була зроблена спроба пояснити світ з людини, з особливостей його екзистенції і ціннісних орієнтацій. Така установка визначила коло проблем, найбільш значущих для філософії життя: питання антропології, культурології філософське осмислення життя у творчості. Провідними категоріями даного напрямку є "життя" і "воля", які, фактично, замінюють собою категорію буття. Життя трактується як первинна реальність, цілісний процес, подальша диференціація якого дає все розмаїття явищ і подій. При цьому в даному філософському напрямку категорія житті досить невизначена і допускає численні варіанти розуміння від визначення життя як волі до влади (Ф. Ніцше), життєвого пориву (А. Бергсон), до її розуміння як потоку переживань (Г. Зіммель). У трактуванні категорії життя проявляється одна з особливостей цього напрямку філософії спроба поєднання філософської рефлексії з конструктивними ідеями природознавства.

Філософія життя спочатку була націлена на критичне переосмислення минулого філософії, виходячи з примату життя над істиною. При цьому стверджувалося, що як немає жодної безумовно цінної істини, так немає і жодної безумовно істинної цінності. Істина-лише один із засобів, щабель в процесі актуалізації цінностей, створюваних нашою волею. В даному розумінні гносеологія і онтологія знаходили сенс лише в своїй порівняльності з етикою. Інтелект у філософії життя виступає як знаряддя волі, а пізнання – як специфічний прояв волі до влади. Кінцевою метою людини є не істина, користь, краса, благо, а саме життя.

Життя в вищезазначеному філософському напрямку трактується як єдина мета волі. При цьому ідея прогресу, як ідея вдосконалення життєвих форм, відкидається, замінюється ідеєю волі до влади, що розуміється в тому числі і як методологічний принцип тлумачення процесів становлення життя.

Анрі Бергсон – один з найбільших представників філософії життя і інтуїтивізму,- вважав,

що життя як становлення починається в результаті первісного вибуху ("життєвого пориву"). Саме життя виступає як потік якісних змін, схоже творчим активацій. Початковий вибух викликав до життя інтелект і інтуїцію як форми життя і пізнання. Еволюція надалі призвела до їх взаємного відчуження, до придбання ними протилежних якісних характеристик. Життя, як специфічна цілісність, в результаті свого розпаду породжує дух і матерію. Саме життя може бути осягнута тільки інтуїтивно, симпатично. При цьому знімається протилежність пізнає і пізнаваного, життя як би пізнає саму себе. Самопізнання виступає як послідовне осягнення певних "тривалостей", що розуміються як суб'єктивно пережиті стану життя. Інтуїція "схоплює" живе, що стає в його тривалості. В той час як інтелект пізнає мертві речі, втратили тривалість, в обмін на просторову фіксацію. Отже, життя виступає для А. Бергсона як специфічний метафізичний процес, потік творчої енергії. Він вважав, що здатність до творчості іманентна життя і властива людині. Однак здатність до творчості є індивідуальною, а не родовою характеристикою людини. Слідом за Ф. Ніцше, А. Бергсон розробляв елітарну концепцію культури і творчості [2].

Зазначені філософи розглядом окреслених проблем створили підставу для герменевтичного тлумачення життя Вільгельмом Дільтейем, що визначає її, перш за все, як культурно-історичний феномен. Для цього В. Дільтей пропонував використовувати метод розуміння, як безпосереднього осягнення цілісного переживання з приводу будь-якого об'єкта, і метод самоспостереження, який розвивав ще Ф. Ніцше. Трактуючи культуру як вже стало, як застигле життя, В. Дільтей почав розробляти метод герменевтики, який він визначав як мистецтво розуміння фіксованих проявів життя.

У підході до дослідження "однакової людської природи" Вільгельм Дільтей намічає принципи відмінності між традиційною пояснювальною психологією та його власної – описовою. Описова психологія повинна досліджувати особливості людської природи крізь призму індивідуальних особливостей людини, в той час як пояснювальна психологія має предметом людську природу взагалі, без звернення до життя людини, без розуміння зв'язків індивідуального і загального. "Велика завдання" описовій психології полягає в тому, щоб "перекинути міст" від пояснення природи людини до опису історії людини, її індивідуальної, тобто душевного життя. Така головна задача і щоб її вирішити, В. Дільтей висуває нові вимоги до пізнавальним процесам, а саме: по-перше – направити дослідну діяльність на аналіз індивідуальних особливостей душевного життя людей, - предмет описовій психології; по-друге – запровадити "вивчення суспільних продуктів" як засобу отримання повного і достовірного знання про душевного життя; по-третє – з цією метою змінити науковий інструментарій: в процесі пізнання душі людини провідним зробити експеримент, а колишні засоби пізнання людини розглядати виключно як допоміжні.

В. Дільтей наступним чином обґрунтовує необхідність "описової психології". З одного боку, колишня пояснювальна психологія, пише В. Дільтей, має велику кількість не завжди виправданих допусків: вся психічна дійсність пояснюється як факт внутрішнього досвіду, а причинний зв'язок душевних процесів розглядається як сукупність асоціацій. Таким чином, психічні процеси поміняються гіпотетичною конструкцією.

Пояснювальна психологія, яка виросла на протиставленні сприйняття і спогади, не охоплює всі психічні процеси, не аналізує "всю повноту людської природи". Психологія, що раніше перебувала в "розчленованому" стані, повинна стати "психологічною систематикою". Тому предметом описової психології є "вся цінність душевного життя", причому як з точки зору форми, так змісту [3, с. 34]. З іншого боку, науки про дух потребують міцно обґрунтованої і достовірної психології, яка зробить аналіз душевного зв'язку індивідів у всій суспільній та історичній дійсності-господарстві, праві, релігії, мистецтві. Аналіз цілісного душевного зв'язку не повинен бути покалічений однобічністю, не повинен бути розчленований на неприродні складові. Саме такий аналіз пропонує здійснити В. Дільтей у своїй описовій психології.

В. Дільтей виходить з припущення, що можливо принципове сприйняття внутрішнього життя людини вже тому, що кожна людина знає власні душевні стани: почуття задоволення, вольовий імпульс, розумовий акт і інші. З існування такого знання Дільтей робить висновок про його можливість. Можна тому сказати, що в цьому вихідному аспекті своєї філософії Дільтей

дотримується індуктивно-емпіричного характеру аргументації, що впливає на філософську концепцію Дільтея в цілому.

Отже, існує можливість осягнення внутрішніх станів свідомості, але це осягнення може мінливістю всього психічного, оскільки психічне завжди є процес, рух, зміна. У зміні цих процесів міститься лише те, що становить форму нашого свідомого життя – ставлення між "я" і предметним світом.

Дільтей пропонує субстанціональне, аналогічно Декарту, розуміння життя, свідомості, "я": якщо в мені пов'язані всі процеси, тоді "я" не може бути процесом; отже, "я", тобто моя свідомість, не минуча, а існуюча. Але субстанціональне розуміння свідомості Дільтеєм володіє особливістю розуміння того, що саме, змістом свідомості є "ставлення світу і "я", тобто миру і усвідомлює цей світ людини. Навколишній світу існуючий до людини, буде існувати після людини. Навколишній світу є протилежністю "я", і свідомість, протистоячи цьому світу, відображає його. Тому, вважає Дільтей, зміст свідомості, за характером, не буде нічим відрізнятися від самого відображеного предмета, а тому "свідомість цього світу - не процеси і не агрегати процесів". До процесів може бути віднесене все те, що лежить за межами свідомості - "відносини світу і "я" [3; с. 102].

Отже, можна виявити амбівалентну позицію Дільтея щодо розуміння свідомості: з одного боку, розгляду свідомості "як психічного – "результат захоплення психологією, з іншого, - критики психологізму, згідно з якою свідомість визначається Дільтеєм як "процес", а як "status conscientiae", "душевний стан", "життя перебуває" у стані цілісності.

У класичному філософському науковому знанні тривалий час психічний аспект пізнавальної діяльності і знання повсюдно співвідносився з суб'єктивним началом і, як така, психіка розглядалась причетною області випадкового, негативно значущого змісту знання. Психологічна сторона діяльності і знання підлягала обов'язковому подоланню в процесі руху до істини. Кульмінаційний момент в розумінні психічного як суто негативного змісту, що заважає, а тому негідного аспекту пізнання, яскраво виражений в системі Г. Гегеля. Термін "психологізм" стає мало не лайливим словом для поважаючого себе філософа. Саме тому представники "філософії життя", до яких безпосередньо примикає Дільтей, взяли на себе завдання повернути суб'єкту його споконвічне особистісно-психологічний, "суб'єктивне начало". Велику роботу по введенню особистісно-психологічного початку в онтологію, в структуру буття, внесли Ф. М. Достоевський, С. К'єркегор, Ф. Ніцше. В. Дільтей продовжує цю традицію і, в свою чергу, психічний початок вводить в теорію пізнання, закріпивши за психічним характером людськи-загальнозначущого, надавши психічному статус позитивно навантаженої пізнавальної цінності. Він справедливо стверджує, що життя будь-якої людини" містить в собі постійні зв'язки, що однаково повторюються у всіх людських індивідах. Поряд з такими, які властиві одному якомусь статі, расі, нації, стану і так далі, нарешті, окремому індивіду. Так як у всіх людей один і той же зовнішній світ, то вони і створюють собі одну і ту ж систему чисел, ті ж просторові відносини, ті ж граматичні та логічні співвідношення. Так як люди живуть в умовах відповідності між цим зовнішнім світом і спільної їм усім структурної зв'язком душі, то звідси виникають однакові форми переваги і вибору, однакові співвідношення між цілями і засобами, відомі рівномірного співвідношення між цінностями, відомі однакові риси життєвого ідеалу" [3, с. 137-138], які вказують на "факти спорідненості". Існування такого споріднення людей між собою, що виражає загальний стан душевного життя людства, втілене в культурних системах, і є предметом психологічної науки.

У своїх роботах Дільтей прагне обґрунтувати, що "психологічний" є "наскрізним" для всього процесу розвитку мислення і пізнання, що психічне не тільки ціннісно навантажено, але навантажено позитивно, і не тільки в буттєвому плані, але і в пізнавальній сфері. Негативне ставлення до психологізму в колишні часи пояснюється Дільтеєм як неправомірне звуження терміна, закріплене попередньою традицією. Неможливо повністю усунути "психологічне", не знищивши самого носія буття і пізнання.

Дільтей справедливо вважає, що кожна філософська система повинна чітко встановити межі визначення терміна "психічне", "психологічний", проаналізувати різні проміжні рівні інтенсивності "психічного" і "психологічного", сформулювати свій інваріант "відносного" психологізму. Прав, з

нашої точки зору, Дільтей і в тому, що розглядає психічне як загальний початок розвитку мислення і пізнання, тим самим поставивши проблему розведення раніше ототожнювалися понять "суб'єктивне" і "психологічне". У мові, міфах, літературі і мистецтві, у всьому, чого торкалася рука людини "ми бачимо перед собою як би об'єктивізовану психічну життя: продукти діючих сил психічного порядку, міцні освіти, побудовані з психічних складових частин і за їх законами" [3; с. 99]. Спогади, уявлення, фантазії, поняття, мотиви, вибір, доцільні дії, - все це сконцентровано, по Дільтею, в душевному житті, все це координується душею людини – "життєвої одиницею". Ця життєва одиниця є ціле і є життя.

Всі психічні процеси неймовірно складним чином пов'язані в дійсному житті і Дільтей намагається з'ясувати природу цих зв'язків. "Пучок спонукань і почуттів є центр нашої душевної структури", з якого народжується цілий потік різних душевних станів: біль, страх, гнів, туга, життєвий підйом та інше [3; с. 109]. Переливи душевних станів з одного в інше відносяться до області внутрішнього досвіду. Саме вони, переливи, носять ім'я "структурного зв'язку" і переживаються окремим індивідом.

Душевний структурний зв'язок, вважає Дільтей, є зв'язком телеологічним, тобто цільовим, який веде до досягнення повноти життя", до задоволення власним життям і, відхиляючи страждання, "до щастя".

Властивість доцільності Дільтей приписує виключно внутрішньому переживанню і, якщо Г. Гегель писав про доцільність в природі, він, по В.Дільтею, здійснив перенесення на природу людської здатності відчувати і переживати. Іншими словами, якщо ми говоримо про доцільність природи, ми приписуємо природі антропоморфні характеристики. Дія доцільно, вважає Дільтей, остільки, оскільки в ньому реалізуються цінності. Оскільки ціннісне ставлення до реальності має тільки людина, остільки доцільними є тільки дії людини, але не всього живого світу, - така вихідна ідея Дільтея. У зазначеній, позиції своєї розуміючої психології Дільтей протиставляє людину і тварину. Він приписує властивість ціннісного ставлення до світу і заснований на ньому доцільний характер життя і поведінки виключно людині, також як і розуміння, що впливає з доцільності. Надалі положення про недоцільність природи буде переглянуто Дільтеєм.

Справа в тому, що спочатку Дільтей розглядає ціннісне ставлення як пізнавальне, а тому свідоме, тобто суто людське. Потім, Дільтей розширює поняття цінності і наділяє ціннісним ставленням, правда прихованим і неявним, живу природу. Замість людського знання про цінність предмета з'являється механізм рефлексів, який виконує у тварин цілепокладаючу функцію.

Сутність міркувань Дільтея на тему наявності доцільності у тварин полягає в наступному. Доцільність безпосередньо пов'язана з вигодою. Якщо б всі живі істоти мали доцільним характером своєї поведінки, тоді ми повинні були б приписати їм знання того, що їм корисно, а що шкідливо, тобто що сприяє їх самозбереження, а що – ні. Саме цим знанням керувалися б живі істоти в процесі пристосування до навколишнього середовища. На основі знання про цінність такі істоти повинні були б відрізнити їжу корисну від шкідливої, "починаючи з молока матері". Вони повинні б правильно оцінювати якість повітря, яким дихають, "починаючи з першого подиху". Вони повинні б володіти знанням, яка температура підтримує найкраще життєві процеси. Тільки дії, засновані на ціннісному знанні, дозволяють говорити про доцільні дії. Але тоді такі живі істоти, по суті, були б свого роду "всезнайками". Природа ж, міркує далі Дільтей, вирішила цю задачу по-іншому, з меншою витратою коштів. Живим істотам не потрібно знання про цінності, вони не вибудовують доцільних (пізнавальних) відносин з оточуючим світом, живі істоти просто відчувають задоволення або незадоволення, радість чи страждання. Почуття є носієм і джерелом цілепокладання.

Таким чином, Дільтей описує, з одного боку, чуттєву доцільність, властиву всьому живому, і, з іншого,- свідоме і пізнавальну доцільність людини. Іншими словами, Дільтей виділив у цілісному психічному житті два рівні-душевний, рідний все живе як відчуває, і духовний, специфічно людський.

Але дана відмінність виявилось для Дільтея суперечливим. Почуття для всього живого, включаючи людину, є системою знаків, які виражають наше ставлення до навколишнього світу. Безпосередній вплив їжі на смакові органи не стає менш приємним від того, що в інших частинах тіла

вона з плином часу викликає шкідливі наслідки. Доцільність, що виходить від тіла, і характерна як для тварин, так для людини, у людини знаходить продовження в області духу, оскільки тіло безпосередньо пов'язане з духом: біль тіла викликає тяжке духовне почуття, а тілесно приємне – духовне почуття задоволення. У цьому пункті особливо наочно протиріччя Дільтея, що стосується співвідношень - чуттєве доцільне, душевний - духовне. Тварини мають чуттєву доцільність, яка виражається в доцільності тілесної. Людина має чуттєву доцільність, яка виражається не тільки в тілесній, але головним чином, в духовній доцільності. Тілесна доцільність має підставу в почуттях. По межі душевного (тілесного) - духовного Дільтей проводить розрізнення тварини – людини.

Виходить, що специфічно людською є духовна доцільність, безпосередньо пов'язана з пізнавальними цінностями. Але Дільтей спочатку прагнути до зворотного: йому необхідно підкреслити специфічну особливість душі, душевного початку. В такому випадку людина нічим не буде відрізнятися від тварини: і тварина, і людина володіють почуттями як певним станом душі.

Виходячи зі своєї філософської позиції, Дільтей повинен був або наявність душі приписати тільки людині і не приписувати тваринам, але тоді тварини втрачали б здатності мати відчуття і пов'язану з ним тілесну доцільність. Або підставою специфічно людського вибрати дух, як це зробив І. Кант. Але В. Дільтей за своєю суттю сенсуаліст і вибудовує свою філософію на почутті як на єдиному джерелі життя, що породжує все інше.

Вчення про душу людини як структурної зв'язку елементів психічного Дільтей досліджує зміст свідомості і стверджує, що "поперечний переріз" свідомості дозволяє розкрити ті "нашарування", які, у свою чергу, дозволяють розкрити повноту життя людини. Дільтей виявляє, що в "повному житті" одночасно співіснують три сторони життя-уявлення, почуття, воля і, аналізуючи їх, робить висновок, що "двигунами" життя людини є почуття.

Стверджуючи, що "чуттєве збудження" визначає "напрямок вольового процесу", Дільтей розводить поняття "почуття" і "відчуття". Почуття є стан душі людини, в той час як відчуття є фізіологічне підґрунтя, на якому може вирости почуття.

Отже, наявність різних сторін життя – відчуття, уявлення, волі, це одна, кількісна сторона проблеми. Але є й інша, якісна сторона. Внутрішнє відношення трьох сторін життя і поведінки людини мають певну структуру, в якій переплітаються всі нитки життя. В одних випадках панує уявлення і саме йому підпорядковуються воля і почуття; в інших життєвих ситуаціях вихідною точкою є воля, у якій розчиняються почуття і уявлення; предметний образ тут є "оком бажання" [3; с. 106].

Дільтей не раз пише про необхідність розгляду душевного життя і життя взагалі як "деякого всеосяжної єдності". Духовна доцільність розглядається їм як здатність передбачати тілесне задоволення або незадоволення. Доцільність у двох своїх проявах – душевна (тілесна) і духовна, являє собою "рід життєвої зв'язку", що дозволяє живій істоті "скористатися умовами свого середовища для досягнення почуття задоволення і задоволення спонукань" [3; с. 115].

Щодо людини виявляється ще одна особливість життя: члени життєвої зв'язку – подання, воля, почуття,- пов'язані між собою так, що не можуть бути виведені один з іншого за законом причинно-наслідкових зв'язків, які панують у природі. Закон причинності, вважає Дільтей, це закон "про кількісному і якісному рівність причини і слідства", але в уявленнях людини не міститься достатньої підстави для переходу їх у почуття; в почуттях не міститься достатньої підстави для перетворення їх в вольові процеси і так далі. Зв'язок між трьома структурними складовими душі є "зв'язок *sui generis*". Саме цей зв'язок в її історичному становленні і розвитку виявив Дільтей.

На підставі представленого дослідження ми можемо сказати, що для Вільгельма Дільтея ціннісні орієнтації філософії життя полягають у: душевного життя людини, його індивідуальних особливостях, душевний стан людини.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Шопенгауэр А. Мир как воля и представление / А. Шопенгауэр. – М.: АСТ, 2011. – 660 с.
2. Бергсон А. Творческая эволюция / А. Бергсон. – М.: Терра-Книжный клуб, 2001. – 384 с.
3. Дильтей В. Описательная психология / В. Дильтей. – С/П-б.: Алетей, 1996. – 160 с.